

HISTÒRIA

El castell de Sant Ferran i Figueres durant la Segona República i la Guerra Civil*

Per Maximiliano Fuentes Codera**

Resum

Aquest article analitza el paper del castell de Sant Ferran de Figueres en el context de la capital empordanesa, Catalunya i el conjunt de l'Estat espanyol durant els anys de la Segona República i la Guerra Civil. A partir de diferents fonts documentals, entre les quals destaquen la premsa empordanesa i els llibres de memòries, s'articula en un text dividit en dos apartats cronològics. El primer, dedicat als anys 1931-1936, posa l'èmfasi en l'anàlisi dels principals diaris de Figueres i les seves cròniques relacionades amb l'activitat a la fortalesa. El segon, que estudia el període 1936-1939, tot i contenir referències documentals periòdiques i d'arxiu, apareix més marcat per la bibliografia existent sobre el tema. Finalment, l'article presenta una aproximació al tema de l'ús de les memòries individuals –més concretament sobre els llibres de memòries escrits per figuerencs sobre aquest període– en la construcció del relat historiogràfic dominant sobre el castell de Sant Ferran durant aquests anys.

Paraules clau

Castell de Sant Ferran, Figueres, Segona República, Guerra Civil espanyola

Abstract

This article analyzes the role of the Sant Ferran Castle of Figueres within the context of the capital city of Empordà, Catalonia and the Spanish State during the years of the Second Republic and the Civil War. From different documental sources, among which highlight the press from Empordà and the books of memories, is written a text divided into two marked chronological sections. The first one, focussed on the years 1931-1936, emphasizes the analysis on the main newspapers of Figueres and the chronicles related with the activity in the fortress. The second, which studies period 1936-1939, in spite of containing newspaper and archives documental references, concentrates on the existing bibliography about the subject. Finally, the text presents an approach to the subject of the use of individual memories –more precisely about the books of memories written by inhabitants of Figueres about this period– in the construction of the dominant historiographic story on the Sant Ferran Castle during these years.

Keywords

Sant Ferran Castle, Figueres, Second Republic, Spanish Civil War

* La redacció d'aquest text ha estat possible gràcies a una beca predoctoral de la Universitat de Girona i forma part del projecte "Èxodes de la guerra civil (comarques gironines)" (2007 EBRE 10) de l'Agència d'Ajuts Universitaris i de Recerca. He d'agrair especialment als senyors Alfons Romero i Dalmau i Carlos Díaz Campany les ajudes i observacions desinteressades en el procés de recerca del qual és resultat aquest treball.

** Universitat de Girona.

INTRODUCCIÓ

Per la seva extensió, el castell de Sant Ferran de Figueres és una de les obres militars més grans d'Europa. Tanmateix, des de la seva construcció, ha estat objecte de polèmica. Per a alguns, aquesta era la fortalesa exemplar que havia de tallar per sempre el perill d'una potencial invasió francesa; per a d'altres, no tenia cap utilitat des del punt de vista defensiu.

Durant els anys del regnat del rei Ferran VI, el marquès de l'Ensenada, Zenón de Somodevilla, es proposà augmentar l'exèrcit i defensar de manera més contundent les fronteres. Influït per aquesta directriu política, el capità general del Principat de Catalunya, marquès de La Mina, encarregà el 1752 al comandant general del cos d'enginyers, Juan Martín Zermeño, un ofici que és l'origen immediat de la construcció de la plaça forta del castell de Sant Ferran.⁽¹⁾ El 1766, sota el regnat de Carles III, l'obra es donà per acabada pel que fa a tots els seus elements bàsics, i així quedà utilitzable com a fortalesa militar.

Malgrat totes les seves característiques defensives, una cosa fou la planificació militar durant la construcció de la fortalesa i una altra la realitat. El castell de Sant Ferran tingué la seva primera prova de foc durant el desenvolupament de la Guerra Gran (1793-1795)⁽²⁾ i sortí derrotat. La plaça més fortificada d'Europa, segons els francesos, capitulà el 27 de novembre de 1794 davant els exèrcits republicans, que la van requalificar, després de la victòria, com "*la belle inutile*".⁽³⁾ Durant tot el segle XIX, la fortalesa patí cinc bloqueigs, resultats de les guerres napoleòniques i dels enfrontaments

1. Aquest ofici és conservat al Servei Històric Militar. DÍAZ CAPMANY, C., *El Castell de Sant Ferran de Figueres*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1982, pàg. 27-28.

2. L'únic testimoni que es conserva actualment al castell de Sant Ferran d'aquesta guerra és una placa de marbre (col·locada per ordre de Joaquín Caamaño i Pardo, governador de la fortalesa del 1818 al 1822 i del 1830 al 1835) a l'escala que dona accés al primer pis del pavelló del governador militar de la plaça i que recorda el coronel Mendoza.

3. ROMERO, A. I RUIZ, J., *Figueres*, Quaderns de la Revista de Girona, núm. 33, Girona, Diputació de Girona/La Caixa, 1992, pàg. 21.

entre els partidaris del liberalisme i els defensors de les antigues essències tradicionals.

A començaments del segle XX, i després de la visita del rei Alfons XIII,⁽⁴⁾ com a conseqüència del pacte d'Algesires entre els governs francès i espanyol, un Reial Decret del 18 d'octubre del 1906 disposà la supressió de l'establiment penal situat a les casernes d'El Miracle i La Pedrera de la ciutat de Tarragona i que la població reclusa que allí hi havia fos instal·lada al castell de Sant Ferran. Començava la conflictiva història del penal al castell, que no acabaria fins al 1933, durant el govern republicà. Les queixes de la població figuerenca per la instal·lació de la presó al Castell foren una constant durant les gairebé tres dècades en què hi romangué.⁽⁵⁾

EL CASTELL SANT FERRAN I FIGUERES DURANT LA SEGONA REPÚBLICA

Pel que fa al castell de Sant Ferran i Figueres durant els anys 1931-1936, la documentació disponible és important, sobretot la relativa a publicacions periòdiques i fonts municipals, encara que la informació de la vida quotidiana al castell ha estat molt difícil de trobar.⁽⁶⁾ Per intentar construir un relat sobre la fortalesa durant el període republicà hem utilitzat, principalment, periòdics i llibres d'història local, per situar-los en un context català i espanyol. Per tant, l'objectiu d'abastar el màxim de documentació per fer una anàlisi més profunda ens ha estat negat des de bon començament en conèixer la dificultat per accedir a la documentació militar.

En el moment de la convocatòria electoral d'abril de 1931, els republicans federals figuerencs ja estaven acostumats a governar: havien tingut el poder municipal en diferents moments del segle XIX, i en el primer terç del XX van governar la vila de manera continuada, exceptuant els períodes de restricció política de l'època, com la dictadura de Primo de Rivera (1923-1929). El seu exercici del poder municipal va ser el resultat de la implantació social dels republicans federals i, al mateix temps, el mitjà de consolidació de la seva influència política sobre la ciutat.⁽⁷⁾ Així, no ha de sobtar que en unes condicions molt favorables als plantejaments republicans,

4. BERNILS, J. M., "Crònica figuerenca del primer terç del segle vint", a SANTALÓ, J. (coord.), *Figueres 1900-1936. Imatge i història de la Catalunya republicana*, Figueres, Consorci del Museu de l'Empordà, 1999, pàg. 114-139.

5. Vegeu MARAGALL, J., "A Presidi!", *El Poble Català*, 25 de juny de 1906, reproduït *Empordà Federal*, Figueres, (30 de setembre de 1933), pàg. 1; PUIG PUJADES, J., "No volem el presidi", *Empordà Federal*, (14 de gener de 1931), pàg. 2; TEIXIDOR ELIES, P., *Figueres. Anecdòtica del segle XX*, Figueres, Arts Gràfiques Pujol, 1978, pàg. 286.

6. La documentació existent a l'Archivo Militar de Segovia sobre el castell de Sant Ferran és anterior a aquest període.

7. PUJOL, E., "Ideologia i cultura a la Figueres republicana, 1900-1936", a SANTALÓ, J. (coord.), *Figueres 1900-1936. Imatge i història de la Catalunya republicana, op. cit.*, pàg. 83.

es produïssin, a Catalunya i a Figueres, uns clars triomfs de les llistes republicanes d'esquerra.⁽⁸⁾

A Figueres, no va succeir res de nou durant els dos dies posteriors a les eleccions.⁽⁹⁾ La proclamació de la República es va fer mitjançant un acte a la Casa de la Ciutat, en el qual Marià Pujulà va assumir el càrrec d'alcalde. Aquest es va dirigir al poble congregat, va declarar la República i va recomanar ordre. També va parlar, en termes molt enèrgics, el comandant major de la guarnició del castell de Sant Ferran, Manuel Soriano. Uns dels objectius dels ciutadans congregats en l'acte va ser anar a alliberar els oficials de Jaca,⁽¹⁰⁾ detinguts al castell, una part del qual, tal com hem dit, encara funcionava com a presó. No obstant això, es va prendre la decisió de no fer-ho fins l'endemà, de manera popular. D'allò que molts figuerencs no van assabentar-se fou que l'autoritat militar del castell de Sant Ferran, el tinent coronel Eduardo Reyter, va signar el dia 14 d'abril un bàndol declarant l'estat de guerra, el qual fou aixecat tres dies després. El comandant militar envià una carta a l'alcalde Pujulà comunicant-li que "*con esta fecha queda anulado mi bando por el que se declaraba el estado de guerra, haciendo presente mi satisfacción por la ejemplar conducta observada por todos los habitantes de esta plaza*".⁽¹¹⁾ En aquests moments, les relacions entre la guarnició militar del Castell i la població de Figueres eren, d'acord amb el que es pot observar als periòdics republicans, molt fluides: "En la nit històrica del 14 d'abril, quan baixà del Castell el piquet de tropa, es féu una espontània manifestació de germanor. L'exèrcit era rebut amb joia (...) Ja no era l'exèrcit del rei i era l'exèrcit de la República, l'Exèrcit veritablement del poble, el nostre Exèrcit".⁽¹²⁾ La manifestació, que havia estat proposada per anar a alliberar els quatre militars presos pels fets de Jaca, va tenir lloc la tarda del dia 15. Així ho expressà el periòdic republicà més important: "A la tarda, la mateix gent, tot un poble acudí al castell per abraçar als alliberats (...) Era l'abraçada sincera de llibertat".⁽¹³⁾ Aquests militars eren el capitans Enrique García i

8. Les eleccions es van celebrar amb tota normalitat amb els següents resultats: Federació Republicana Socialista de l'Empordà, 1.514 vots (66,75%); Centro Federalista Ampurdanés, 480 vots (21,10%); Unió Catalanista de l'Empordà, 274 vots (12,08%). BERNILS I MACH, J.M., *Episodis de la II República a Figueres*, Figueres, Canigó, 1981, pàg. 46-47.

9. BERNILS I MACH, J.M., *Episodis...*, *op. cit.*, pàg. 48.

10. Cal recordar que el dia 12 de desembre de 1930, la guarnició de Jaca, amb el suport del "Comité Revolucionario Nacional", s'havia sublevat contra el govern del general Berenguer. El líder d'aquest aixecament havia estat el capità Fermín Galán, i havien col·laborat amb ell el capità Àngel García Hernández i altres càrrecs militars. La rebel·lió havia estat ràpidament sufocada pel govern i Galán i García Hernández havien estat condemnats a mort i executats el dia 14, i acabarien convertint-se en els màrtirs més insignes de la Segona República. Com a resultats d'aquests fets, quatre militars havien estat traslladats des de la presó "Modelo" de Madrid fins al castell de Sant Ferran el dia 1 d'abril de 1931.

11. Citat a BERNILS I MACH, J.M., *Episodis...*, *op. cit.*, pàg. 52.

12. "Visca Catalunya lliure!", *Empordà Federal*, (18-04-1931), pàg. 2.

13. "La República i els presos", *Empordà Federal*, (18-04-1931), pàg. 5.

Antonio Martínez i els tinentes Juan Cruz i Cayetano Gorbellini.⁽¹⁴⁾ El dietari de la Biblioteca Popular de Figueres dóna testimoni d'aquest vespre republicà a la capital empordanesa: "Tota la tarda ha restat deserta de públic aquesta Biblioteca. Aquest, freturós de noves, s'ha mantingut agombolat a la Rambla; a quarts de set s'organitzava una manifestació composta d'elements de tots els estaments de la ciutat. Primerament es dirigiren a casa l'Ajuntament on hissaren les banderes republicana i catalana. Segonament vingueren a aquest seu casal de cultura i l'element estudiantil i obrer hissaren una minúscula bandera tricolor que ja portaven preparada i al seu lloc corresponent la catalana que posseïm. Tot això s'esdevingué entremig de gran visques a Macià i lluminàries de mangales de diversos colors que donava un conjunt emocionant damunt la gernació que omplia aquest carrer de Prat de la Riba".⁽¹⁵⁾

Després del triomf republicà a les eleccions per la formació de la Diputació Provisional de la Generalitat de Catalunya, les relacions entre el nou Ajuntament i les forces militars del castell de Sant Ferran continuaven sent bones, tal com es reflectia a la premsa republicana.⁽¹⁶⁾ L'estament militar estava molt arrelat a la vida figuerenca.

Uns dies abans de les eleccions constituents del 28 de juny de 1931, es produí un important fet simbòlic a Figueres: el canvi de bandera del Regiment de Sant Quintí (havia estat publicada una ordre que anul·lava els noms de tots els sants en les denominacions d'institucions i llocs públics). Així, la guarnició del castell de Sant Ferran passà a anomenar-se Batalló de Caçadors de Muntanya número 3. L'acte de canvi de bandera va tenir lloc el dia 18 de juny a la Rambla, davant d'un públic nombrós, amb l'assistència del capità general López Ochoa. Una vegada canviat el nom de la guarnició militar es va organitzar una recapta, impulsada per Puig Pujades i autoritzada pel Ministeri de l'Exèrcit, per oferir la bandera republicana al batalló. L'oferiment de la bandera republicana es féu mitjançant un acte que tingué lloc a la Rambla el 28 d'agost, amb la tropa i els caps del Batalló de Muntanya. Des d'un cadafalc, féu l'oferiment l'alcalde Marià Pujulà i, poc després, el tinent coronel Eduardo Reyter va pronunciar unes paraules, acabant amb visques a Espanya i la República. El cap de la Brigada de Girona, el general Lluís de Eugenio, també va fer un discurs d'exhortació a la disciplina envers els soldats i, parlant de la bandera monàrquica, va manifestar que s'anava a plegar aquella bandera gloriosa per substituir-la per una altra que podria esdevenir tant o més gloriosa. Fet el canvi de bandera, tots plegats presenciaren una desfilada de la tropa.⁽¹⁷⁾

14. La pena que se'ls havia imposat era de 2 anys i 11 mesos i de 2 anys respectivament, per als dos primers, i de 6 mesos i 1 dia per a cadascun dels altres dos.

15. Citat a CUSTEY I MALÉ, E.; JEREZ I CARDOSO, LL.; ROMERO I DALMAU, A., "La República (1931-1936)", a GIRE I RIBAS, P. (coord.), *Història de l'Alt Empordà*, Girona, Diputació de Girona, 2000, pàg. 594-595.

16. PUIG PUJADES, J., "Una crida al poble de Figueres", *Empordà Federal*, (02-05-1931), pàg. 5.

17. "L'entrega de la bandera republicana al Batalló de Caçadors de Muntanya nº 3", *Empordà Federal*, (05-09-1931), pàg. 3.

El difícil camí de la República va tenir, durant l'any 1932, la primera temptativa seriosa d'acabar amb la seva existència per part d'un sector dels militars. El 10 d'agost es va produir un intent d'aixecament contra el govern republicà, encapçalat pel general Sanjurjo, el qual, molt ràpidament, va ser detingut i condemnat a mort, encara que poc després fou indultat pel president de la República. A Figueres, en tenir-se coneixement d'aquests fets, l'Ajuntament va convocar una manifestació davant la Casa Consistorial per tal de fer acte d'adhesió al règim i al govern republicà: "Figueres no podia desmentir la seva tradició. Creient-ho així, la *Federació Republicana Socialista de l'Empordà*, convocà als seus associats ràpidament a una reunió (...) Els reunits, després d'un canvi d'impressions, acordaren cridar al poble a Casa de la Ciutat, per tal que aquest fes lliure acatament al règim republicà que el poble es donà en aquell memorable 14 d'abril i per tal, també, de protestar d'una manera ferma contra els propòsits criminals d'uns monàrquics estúpids i descontentos (...)." ⁽¹⁸⁾

Després de l'aprovació de l'Estatut de Núria, el 9 de setembre de 1932, la relació entre els estaments militars i la societat civil figuerenca continuava sent, segons la premsa republicana, molt fluida. La celebració del tradicional "Comiat del soldat" n'és un exemple: "Atentament invitats pel digníssim senyor Tinent Coronel, Cap del Batalló de Muntanya núm. 3 i comandant militar de Figueres, Don Eduardo Reyter Hermía, varen assistir a la simpàtica festa de la "Despedida del Soldado" (...) Congregades les tropes de la guarnició lliures de servei en la Plaça d'armes del Castell de Sant Ferran, efectuaren diverses evolucions davant les autoritats i invitats (...) Després de la desfilada final, els senyors caps i oficials de la Guarnició mostraren als invitats l'obra humaníssima que estan portant a terme amb la creació del Hogar del Soldado refugi material bellament instal·lat amb pati sevillà, bar, joc de passatemps: escacs, dames, parghesi, etc., tir al blanc de saló, tot arranjat amb gust i comoditat, invitant al soldat a no fugir de la caserna per a cercar honest esbarjo. En l'Hogar del Soldado hi va annexa la Biblioteca, que ja funciona amb èxit creixent, ben proveïda d'obres d'autors castellans i de les demás llengües ibèriques" ⁽¹⁹⁾

Les constants polèmiques al voltant de la presó al Castell van continuar durant els dos primers anys de la República. ⁽²⁰⁾ Finalment, com a resultat de les múltiples gestions realitzades, el govern republicà va decidir tancar-la a finals de l'any 1932. No obstant això, i mentre es desmantellava la seva estructura, va arribar a l'Ajuntament figuerenc el rumor que la Generalitat volia aprofitar conveniències d'ordre material per establir un altre presidi.

18. "Del passat complot monàrquic. La repercussió a Figueres", *Empordà Federal*, (13-08-1932), pàg. 2-3.

19. "Despedida del Soldado", *Empordà Federal*, (22-10-1932), pàg. 5.

20. Vegeu BERNILS I MACH, J.M., *Episodis...*, op. cit., pàg. 137; PUIG PUJADES, J., "No volem el presidi", *Empordà Federal*, (14-1-1931), pàg. 2.

Finalment, però, aquestes idees no es concretaren i els últims presos marxaren de la fortalesa el dia 11 de gener de 1933.⁽²¹⁾ Pocs dies després, probablement com a intent de deixar enrere el fantasma omnipresent de la presó al Castell, les obres del “Hogar del Soldado” foren inaugurades amb una celebració destacada, reflectida en la majoria les publicacions empordaneses. En aquesta inauguració van parlar els personatges militars i polítics més importants de Figueres. El tinent coronel Eduardo Reyter, cap del batalló, pronuncià un discurs acabant amb visques a la República i a Espanya, i l'alcalde Marià Pujulà també expressà la seva satisfacció com a representant directe del poble, per “l'obra de significació ciutadana que es porta a terme en el cor de l'exèrcit”. Després, va prendre la paraula el general Eugenio, el qual va parlar sobre la importància de la disciplina a l'interior de l'exèrcit. Aquest acte i els discursos que s'hi van pronunciar ens permeten tornar a observar la consonància entre les línies polítiques generals de la guarnició militar del castell de Sant Ferran i l'Ajuntament de Figueres durant el primer bienni de la Segona República.⁽²²⁾

Durant el mes de juliol d'aquest any 1933, l'Ajuntament de Figueres va iniciar una campanya, de la qual van formar part l'Agrupació Atenea i la Societat La Erato, per aconseguir l'augment de la guarnició del Castell. Amb aquest objectiu, l'alcalde Marià Pujulà va enviar una petició al general inspector Sr. Rodríguez del Barrio, de Madrid.⁽²³⁾ No obstant això, aquesta política impulsada des del Consistori figuerenc, al mes de setembre, unes paraules atribuïdes al polític Selves, que indicaven l'existència d'un acord per fer del Castell un camp de concentració de vagabunds, va tornar a encendre la polèmica. *La Veu de l'Empordà* plantejava: “Si això és cert, demanem als governs d'Espanya i de Catalunya en nom de totes les persones amants de la nostra terra, la destitució fulminant d'aquest senyor”.⁽²⁴⁾ La publicació republicana *Empordà Federal*, per la seva banda, va dedicar a aquesta qüestió reflexions molt directes, publicades a la portada a finals d'aquest mes. És interessant destacar que trobem aquí les primeres reflexions clarament negatives envers el castell de Sant Ferran, com a construcció, en aquest primer període republicà: “La culpa la té el castell, aquella immensa fortalesa de Sant Ferran, un temps inexpugnable, que tenia la missió de barrar el pas a les invasions foranes i que per ironies de la història no ha pogut servir més que de presó. (...) No seria res d'estrany doncs, que el castell de Figueres, que és com si diguéssim el llinard de França, es convertís amb el temps en una ciutat universitària del vici (...)”.⁽²⁵⁾

21. BERNILS I MACH, Josep M., *Episodis...*, op. cit., pàg. 137-138.

22. “Inauguració del ‘Hogar del Soldado’”, *Empordà Federal*, (14-01-1933), pàg. 6.

23. “En pro de l'augment de guarnició del Castell de Sant Ferran”, *Empordà Federal*, (15-07-1933), pàg. 5.

24. Citat a BERNILS I MACH, J. M., *Episodis...*, op. cit., pàg. 138.

25. PANICAL, “Camps de concentració”, *Empordà Federal*, (30-09-1933), pàg. 1.

Finalment, i tal com era d'esperar, aquest rumor no es materialitzà.

A finals del 1933, el futur del projecte republicà començava a complicar-se seriosament. Havent entrat en crisi el govern de la República d'Azaña, Niceto Alcalá Zamora convocà eleccions al Parlament de Madrid per al novembre de 1933. Els resultats van significar un gran canvi polític per a la Segona República. Tant a Catalunya com a la resta de l'Estat, la victòria va correspondre a les forces de centredreta, encapçalades per la Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA) de José María Gil Robles. A les comarques gironines, en canvi, el resultat va ser favorable a les forces esquerranes, però, el creixement electoral de la Lliga va resultar evident. L'Empordà, per la seva part, va continuar sent un feu estable d'ERC, que va obtenir un 60,1% dels vots. En aquestes eleccions, la guarnició del castell de Sant Ferran va quedar sota sospita: el Partit Radical, que va patir una gran desfeta, va acusar el tinent coronel del Batalló de Muntanya de la fortalesa d'haver impedit el vot dels oficials, acusació que va passar al governador civil, el qual va dir que havia comprovat els fets i que era mentida.⁽²⁶⁾

Després de la mort de Macià i l'elecció de Companys com a president de la Generalitat de Catalunya, les votacions del 14 de gener de 1934 tornaren a donar el triomf a les forces d'esquerra a les eleccions municipals. Marià Pujulà, d'ERC, fou elegit novament alcalde. No obstant la complexa situació que estava vivint la República, els responsables militars del Castell i l'Ajuntament semblaven continuar tenint els mateixos interessos. Així, el dia 8 de març, per iniciativa dels republicans Guillaumet i Puig, l'Ajuntament va oferir un bust de la República als caps i oficials del Batalló de Muntanya de guarnició al castell de Sant Ferran. L'acte va tenir lloc a les onze del matí al *Cuarto de Banderas* de la fortalesa. Hi va assistir una important representació de la majoria de l'Ajuntament, presidida per Marià Pujulà; en canvi, del sector minoritari de la Lliga no hi va anar cap membre. En el parlament del tinent coronel Eduardo Reyter, podem trobar reflexions molt interessants, sobretot pensant en el que passarà uns anys després amb els responsables militars del castell de Sant Ferran:

“La Nación Española, en uso de sus facultades soberanas, se dió por medio del sufragio universal, el régimen republicano, y simbólicamente esta figura es, la representación de dicho régimen. El régimen actual, simbolizado por consiguiente en esta figura, es la expresión solemne de la voluntad del pueblo español, manifestado dentro de la más estricta juridicidad. (...) Del Deber, tienen los que llevamos estos uniformes, un concepto elevadísimo del mismo, y por encima de toda idea que alberguen en sus cerebros (...), vuelvo a repetir, por encima de toda idea que alberguen en sus cerebros, está siempre, por ese Deber mismo, la del pueblo, manifestada en uso de su soberanía, PARA ACATARLA Y

26. BERNILS I MACH, J. M., *Episodis...*, op. cit., pàg. 71.

CUMPLIRLA HONRADAMENTE, sin reservas mentales de ninguna clase. (...) Tengan la seguridad más absoluta, de que, desde el primer soldado, al último, de los que componen este Batallón, servirán con toda lealtad y entusiasmo la idea que simboliza esta figura, por nuestra Patria, España, nuestra madre común y por la República. (...)”⁽²⁷⁾

Aquestes paraules ens permeten pensar que les idees que el tinent coronel va expressar no eren del tot compartides per la guarnició del Castell, ja que és clar el component alligonador que s’hi trasllueix. Semblaria, llavors, que allò que Reyter pretén és deixar molt clar què és el que ha de pensar la seva guarnició o, com a mínim, què és el que vol que pensin les autoritats de l’Ajuntament sobre els militars del Castell.

Els fets d’Octubre de 1934 van significar el començament del canvi en les relacions entre Figueres i el castell de Sant Ferran. El 6 d’octubre, des de ben aviat, es van anar formant grups de gent davant la Casa Ajuntament, alguns d’ells molt exaltats. L’alcalde Pujulà va telefonar al Castell per parlar amb el comandant militar, el tinent coronel Eduardo Reyter. El seu ajudant va contestar-li que el tinent coronel no podia posar-se al telèfon ja que estava ocupat “escrivint”. Pujulà va comprendre perfectament que això que en realitat li volia dir era que estava redactant el bàndol de declaració de l’estat de guerra. Convocada una sessió extraordinària de l’Ajuntament pel mateix dia 26 d’octubre, es va donar lectura a una comunicació de la Comandància militar de Figueres que deixava cessat el comandant d’Estat Major López Tabar com a alcalde provisional. Per tant, es va haver de procedir a l’elecció del nou batlle entre els consellers en vigència, i va resultar elegit Quirze Callís, de la Lliga. Uns mesos després, va donar-se un important canvi en la composició dels càrrecs de responsabilitat del Consistori figuerenc.

A finals d’aquest 1934, les relacions entre la guarnició militar del castell de Sant Ferran i les autoritats eclesiàstiques i del nou Ajuntament, tal com hem dit abans, ja havien començat a canviar. Però encara el periòdic dretà *La Veu de l’Empordà* intentava millorar aquestes relacions mitjançant un article sobre la tradicional celebració del “Comiat del soldat”.⁽²⁸⁾ Malgrat les idees expressades en aquestes línies, és del tot clar que l’opinió d’una part important de la societat republicana empordanesa respecte a la guarnició militar del castell de Sant Ferran havia trobat un punt d’inflexió en els fets d’Octubre, amb la declaració de l’estat de guerra per part del capità Patiño i les conseqüències repressives que aquests fets havien comportat. Aquelles primeres impressions es veurien potenciades en el moment del *alzamiento nacional* del 18 de juliol i portarien als grups d’esquerres cap a una actitud envers algunes forces militars que uns anys enrere haurien estat impensables.

27. “Ofrena d’un bust de la República al Batalló de Muntanya núm. 3”, *Empordà Federal*, (10-03-1934), pàg. 3.

28. A. P., “Comiat del Soldat”, *La Veu de l’Empordà*, (24-11-1934), pàg. 6.

A poc a poc, una forta crisi començava a créixer en el govern de dretes. Finalment, aquesta es féu pública al maig de 1935, quan es van nomenar gestores a molts pobles per cobrir les vacants provocades per la destitució de les majories d'esquerra implicades en els fets d'Octubre. L'Ajuntament de Figueres va ser-ne un exemple emblemàtic: durant els mesos de setembre i gener de 1936 les disputes entre els partits de l'Ajuntament (Lliga, CEDA i Radical) es van succeir, a l'igual que els canvis d'alcalde. La forçada unitat de la Lliga, la CEDA i els radicals a l'Ajuntament de Figueres fou l'expressió, també en l'àmbit local, del procés de deteriorament de les relacions al bloc de les dretes al govern de l'Estat. Al final del 1935, la coalició radicalcedista en el govern republicà es trobava totalment desacreditada. Aquesta situació s'agreuà amb l'escàndol d'Estraperlo que va afectar de manera directa a radicals molt propers a Lerroux. Descobert l'escàndol, Alejandro Lerroux es va veure obligat a dimitir i convocar eleccions per al febrer de 1936.

En la preparació d'aquestes eleccions va desaparèixer el multipartidisme anterior i es van conformar dos blocs antagònics. El sistema electoral majoritari feia inevitables els pactes entre els partits per aconseguir el màxim d'escons. En el camp de les esquerres, en l'àmbit estatal, diversos factors propiciaren la unió; d'una banda, els processos d'unitat dels partits republicans: Izquierda Republicana de Azaña, la Unión Republicana de Martínez Barrios i el Partido Nacional Republicano de Felipe Sánchez Román; de l'altra, el PSOE, i de la mà de Prieto, va plantejar renovar la conjunció republicanosocialista del primer bienni de la República. En l'àmbit internacional, a l'estiu de 1935, la Internacional Comunista va proposar l'estratègia del Front Popular en el context de combatre el naixent i agressiu feixisme europeu. A Catalunya, van aparèixer igualment dues forces també oposades: el Front d'Esquerres de Catalunya –el qual es va anomenar a Espanya Front Popular, seguint la tendència europea de crear un front unitari per tal de frenar l'ascens feixista– i el Front Català d'Ordre.

Els resultats donaren el triomf al Front Popular a l'Estat espanyol i al Front d'Esquerres a Catalunya, amb una molt elevada participació. A l'Empordà, van ser clarament favorables al Front d'Esquerres, amb un 65% dels vots, en contra del 35% per al Front Català de l'Ordre. Per evitar noves decepcions entre les forces d'esquerres, es van emprendre amb celeritat unes mesures concretes: amnistia, formació d'un govern de la República presidit per Azaña, retorn de Lluís Companys a Catalunya –on va ser confirmat com a president de la Generalitat pel Parlament el 29 de febrer de 1936–, restabliment de molts càrrecs municipals destituïts després dels fets d'Octubre de 1934, entrada en vigor novament de la llei de Contractes de Conreu, entre d'altres.

En aquests primers mesos de l'any 1936, la guarnició del castell de Sant Ferran es va mantenir dins la legalitat republicana, ara amb la figura d'Agustín Monasterio Busto com a tinent coronel, càrrec deixat per Pablo Martín Alonso. A l'àmbit estatal, les coses començaven a agreujar-se. Les intrigues i

conspiracions encaminades a posar fi a la República democràtica, que havien començat abans de les eleccions de febrer, començaven a deixar de ser ocultades. Durant tota la primavera del 1936 es va viure un clima de crispació i violència creat pels vençuts a les urnes, acompanyat de les reivindicacions i exigències socials i polítiques per part dels qui havien fet costat a l'opció republicanoreformista.

A la capital empordanesa, davant el caire que prenién els esdeveniments polítics, molts figuerencs de dretes estaven esparverats, i alguns començaven a emprendre el camí de l'exili. Molts pensaven en una guerra civil, però pocs sabien que hi havia un petit grup de joves figuerencs que estava relacionat amb les forces que preparaven l'alçament armat i que havien de posar-se a les ordres dels militars al dia següent del cop d'estat que es preparava. Per l'altra part, els membres de la CNT-FAI també estaven preparats per la revolució armada contra els militars.

En aquest context, la dreta va decidir trencar el pacte democràtic i va impulsar un pronunciament militar que va desfermar tots els ressentiments i tots els conflictes acumulats, i que va acabar degenerant en una guerra civil revolucionària.

A Figueres, a les onze de la nit del dia 17 de juliol de 1936, vigília de l'aixecament militar, les forces de la guarnició del castell de Sant Ferran feien un passeig militar rutinari cap a Hostalets de Llers, Cabanes, Vilabertran i Figueres. Era una marxa nocturna normal, ja que el cap de la fortalesa, el tinent coronel Agustín Monasterio, no tenia cap coneixement de l'alçament. La columna militar va tornar al Castell ja de matinada del dia 18 de juliol.

EL CASTELL DE SANT FERRAN I FIGUERES DURANT LA GUERRA CIVIL

Durant el període de la Guerra Civil, al castell de Sant Ferran, la dificultat per trobar documentació és encara més notòria que pels anys anteriors. La major part de les anàlisis de Figueres s'han fet a partir de memòries orals i escrites, i el treball a partir de documents és encara avui molt difícil.⁽²⁹⁾ Per al període de la guerra civil a Figueres podem afirmar que, en bona mesura, el relat s'ha construït prenent com a fonament les memòries d'Alexandre Deulofeu, alcalde accidental i destacat republicà figuerenc.⁽³⁰⁾

El dia 17 de juliol de 1936 va esclatar la rebel·lió militar a Melilla, que es va estendre l'endemà a la resta de Espanya. L'alçament insurgent es va topar, però, amb altres sectors militars fidels a la legalitat republicana i amb l'oposició i la mobilització dels moviments obrers enquadrats a la UGT i la CNT. Aquesta

29. No obstant això, recentment hem pogut trobar a la biblioteca Fages de Climent de Figueres unes ordres diàries del castell de Sant Ferran dels mesos d'abril, maig i juny de 1937 fins ara no estudiades.

30. DEULOFEU, A., *Memòries de la revolució, de la guerra i de l'exili*, Figueres, Emporitana, 1974.

situació no va permetre que el *pronunciamiento* resultés victoriós a les grans ciutats com Madrid, Bilbao, València o Barcelona, mentre que sí que ho va ser a la zona de Castella i Lleó i l'Aragó. El fracàs dels revoltats a Barcelona –dirigits pel general Goded– va tenir una incidència important a tot Catalunya, on les guarnicions que s'havien afegit s'anaven rendint i tornaven a les seves casernes. A l'Alt Empordà, només podia pensar-se en un triomf de la insurrecció amb una acció destacada i decidida de la guarnició militar del castell de Sant Ferran de Figueres. A la fortalesa empordanesa, la força militar es concentrava, bàsicament, en el Batalló de Muntanya Chiclana número 1, fins feia pocs mesos anomenat Batalló de Muntanya número 3 i abans San Quintí número 47.⁽³¹⁾ També hi havia una Companyia d'intendència de la 1a Brigada de Muntanya, una Secció d'Ambulància de Sanitat militar de la mateixa Brigada, i destacaments de la Guàrdia Civil i els Carrabiners. El Batalló de Muntanya Chiclana número 1 estava sota les ordres del tinent coronel Agustín Monasterio Busto i comptava amb dos comandants: José M. Escassi Cebada i Genaro Conde Cremada. L'anterior cap de la força, el tinent coronel Pablo Martín Alonso, feia pocs mesos que havia estat traslladat a La Corunya, en ascendir al grau de coronel.

Amb un mapa polític comarcal favorable a les tesis catalanistes, esquerranes i republicanes, i sense una trama civil important implicada amb els insurrectes, el comportament del Batalló de Muntanya Chiclana número 1 no va ser favorable als revoltats. Malgrat aquesta primera evidència, com a totes les guarnicions de Catalunya, a Figueres hi havia militars compromesos amb l'aixecament que volia subvertir l'ordre republicà, però no tots els components del batalló tenien la mateixa informació i la intenció de participar de l'aventura de l'oficialitat del batalló figuerenc. Només el tinent Josep Montúa –el qual fou pres i afusellat pocs dies després– estava compromès amb el cop i relacionat amb la Unión Militar Española, però la seva participació directa en l'alçament militar a Barcelona va deixar la guarnició militar de Figueres sense el nexa més directe amb el moviment general dels insurrectes. Al castell, un nombre molt reduït d'oficials coneixien els preparatius de l'alçament i tenien ordres d'aixecar-se juntament amb un grup de joves estudiants figuerencs, al cap de 24 hores de produir-se. La resta de comandaments del batalló figuerenc, amb el tinent coronel Agustín Monasterio al capdavant, van adoptar una posició confusa i força pragmàtica en vista del desenvolupament dels esdeveniments. Monasterio es va mantenir al marge de la subversió militar però, davant la situació de posar-se a favor o en contra del moviment, va optar per actuar amb precaució i, així, la declaració de l'estat de

31. Per conèixer dades de la composició de l'oficialitat del batalló de Figueres, vegeu les dades extretes de l'Arxiu Municipal de Figueres, Fulls del padró de 1936. Citat a CLARA, J., "De la República al franquisme: el cas dels militars de Figueres", a DIVERSOS AUTORS, *Exèrcit i societat a la Catalunya contemporània*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1995, pàg. 95-96.

guerra va fer-se sense adoptar totes les mesures que se'n derivaven, bo i esperant què succeïa en altres indrets, especialment a Barcelona, que podien decidir el futur.⁽³²⁾

El suport ciutadà al cop militar es va notar només en una poc més que simbòlica presència d'una quinzena de joves, els quals van pujar al castell de Sant Ferran per intervenir a favor de l'alçament. Aquests quinze joves tenien l'ordre de sublevar-se a les vint-i-quatre hores d'iniciar-se les operacions militars a l'Àfrica.

Quan s'adonaren de la dificultat de la situació, la tarda del 20 de juliol, els militars van fer una votació nominal, i encara que no tots van fer explícit el seu acord, es va decidir manifestar l'adhesió a la República. A la tarda, una comissió de militars va entrar a la Casa Comunal i, per mirar de donar una altra imatge de la realitat, els caps i els oficials de la guarnició de Figueres van manifestar públicament la seva adhesió al règim republicà, en un acte en el qual va parlar el comandant José M. Escassí, i van signar un document en el qual es comprometien a defensar-lo fins a la mort.⁽³³⁾ La desconfiança que existia a Figueres respecte a la guarnició del Castell ja era, però, evident. La força de l'Ajuntament, lligam establert entre la societat civil figuerenca i les forces militars del Castell, ja havia començat a perdre poder i aquesta desconfiança vers l'oficialitat de la fortalesa, existent entre molts catalanistes, republicans, socialistes i anarquistes des del fets d'Octubre de 1934, també estava guanyant terreny. En aquelles hores, el vertader govern de Catalunya ja era el Comitè de Milícies Antifeixistes, que intentava coordinar tots els comitès locals, inclòs el de Figueres.⁽³⁴⁾

Segurament, el punt d'inflexió que marcà l'inici d'una violència física i material revolucionària dels milicians a la capital empordanesa va ser l'atac a l'església parroquial de Sant Pere, construcció emblemàtica per als catòlics de la ciutat. El 21 de juliol, la missa de les deu del matí era oficiada per mossèn Lluís de Macià, propietari i director de *La Veu de l'Empordà*, i un cop començada, va entrar a l'església un escamot de milicians tirant alguns trets. La gent va sortir espantada, mentre els milicians detenien mossèn Macià i el portaven al castell de Sant Ferran. Aquells dies no hi havia premsa a Figueres, *La Veu de l'Empordà* ja havia deixat de sortir per sempre, i *L'Empordà Federal* tornaria a publicar-se el dia 8 d'agost. En aquest marc polític i social, les intencions del Comitè ja anaven clarament contra els militars del Castell. Els

32. Vegeu el relat que fa Alexandre Deulofeu a les pàgines 12-14.

33. DEULOFEU, A., *Memòries...*, op. cit., pàg. 14.

34. A diferència del model del Comitè Central de Barcelona, a l'Empordà cal destacar l'absència de la Federació Republicana Socialista de l'Empordà (FRSE-ERC) als comitès locals, quedant així únicament en mans de les forces obreres i més radicals la seva composició i la seva coordinació. Des d'un punt de vista actiu, la curta vida d'aquests comitès s'avé amb el mapa comarcal de la implantació de les organitzacions polítiques PSUC i POUM i de les organitzacions sindicals CNT, UGT i Unió de Rabassaires.

dies següents, la situació es va continuar desenvolupant en el sentit temut per Deulofeu, ja que els milicians del Comitè van manifestar que els militars del Castell no els oferien garanties i que ells mateixos s'havien de fer càrrec de la fortalesa. En aquesta situació, l'alcalde accidental es va veure obligat a nomenar un Comitè de Control del castell de Sant Ferran, integrat per representants de les milícies antifeixistes.

El 22 de juliol, el capità de la Guàrdia Civil, Arturo Guerrero Ruiz, afecte a la comandància de Barcelona, va arribar a Figueres, per ordre del conseller de Governació de la Generalitat, i l'endemà va destituir els caps i els oficials del batalló que no eren de confiança. Aquesta consideració provenia, segons Bernils i Mach,⁽³⁵⁾ d'una llista feta pel Comitè de Milícies el dia 20 de juliol –on apareixia el tinent coronel Monasterio, entre d'altres–, en la qual sortien els noms dels militars que havien de ser arrestats per la seva actuació durant els dos primers dies posteriors a l'alçament o per la seva filiació dretana.⁽³⁶⁾

En aquest context tan complex, la situació al castell de Sant Ferran va començar a canviar. De mica en mica, les forces militars anaven perdent terreny i els membres del Comitè Antifeixista començaven a convertir-se en els amos de la situació. La guarnició del castell de Sant Ferran havia estat posada sota les ordres del capità Lluís Jubert, ja que era considerat el militar més addicte al règim republicà. Mentre deu companys seus van romandre empresonats i van ser aviat processats com a responsables de la proclamació de l'estat de guerra, el batalló comandat per ell partia a finals de juliol cap al front d'Aragó, formant part de la columna Ortiz.⁽³⁷⁾ Aquesta marxa al front de la part de la guarnició que encara era identificada amb la República, va permetre als membres del Comitè tenir un major poder al Castell.

A Figueres, la ja complexa situació s'anava agreujant. Durant els mesos d'agost, setembre i octubre van ser nombroses les detencions i les execucions de persones. Segons el periòdic *L'Indépendant* de Perpinyà, el dia 9 d'octubre hi havia vint-i-dues persones detingudes a Figueres. Tal com s'ha dit abans, els primers detinguts foren portats al castell, on estaven sota protecció militar. A més, el procés revolucionari havia permès la creació d'una repressió oficial i legal en mans dels anomenats Tribunals Populars i el Tribunal d'Espionatge

35. BERNILS I MACH, Josep M., *La Guerra Civil a Figueres (1936-1939)*, Figueres, Empordà, 1986, pàg. 39-40.

36. La causa contra els militars del castell de Sant Ferran, sospitosos de no respectar la legalitat republicana el dia 19 de juliol de 1936 va veure's els dies 28, 29 i 30 de desembre a l'Audiència de Girona. El tinent coronel Monasterio va ser condemnat a dotze anys de presó per negligència en el compliment dels deures, mentre que l'alferes Uxó va ser-ho a sis anys, i els capitans Díaz i Villoria, a un any. Tots quatre havien de restar a disposició del Consell de Defensa per si es creia que els seus serveis podien ser útils al moviment revolucionari. Per un estudi exhaustiu de tot aquest procés, vegeu CLARA, J., "De la República al franquisme: el cas dels militars de Figueres", *op. cit.*, pàg. 95-130.

37. Al capdavant de Belchite, precisament, en un combat violent enregistrat el 8 de desembre de 1936, el capità Jubert va trobar la mort.

i Alta Traïció, tanmateix, sovint els milicians actuaven lliurement al marge d'aquesta oficialitat. Al mateix castell de Sant Ferran es va instituir un Tribunal Popular conegut com "Les Calaveres": segons Díaz Capmany, les execucions dels condemnats per aquest Tribunal Popular es realitzaven als fossats.⁽³⁸⁾ De totes les persones que van passar per aquests judicis només es coneixen tres que van salvar la vida. La garantia dels detinguts estava en el fet de ser traslladats a la presó de Figueres, al carrer de Sant Pau, on els funcionaris de carrera actuaven d'una manera que, en principi, estava regida per la legalitat oficial, i podien ser visitats pels familiars. Al castell de Sant Ferran, l'única seguretat que els presoners estiguessin vius era quan, al matí, els milicians lliuraven la roba bruta dels presos vius als familiars que pujaven a portar-los el dinar.

A partir de l'acord entre la Generalitat i les forces de la CNT, pel qual les forces anarquistes s'integraven al govern, els comitès es van anar dissolent. En aquest sentit, el dia 16 d'octubre es va constituir el nou Ajuntament a Figueres, amb sis membres de la CNT, sis d'ERC, quatre del PSUC, dos del POUM, i dos més de la Unió de Rabassaires.

En aquest marc de més que relativa calma al si de les files del Front Popular, durant el mes d'octubre de 1936, el castell de Sant Ferran va esdevenir un lloc ineludible per als brigadistes internacionals que començaven a arribar a Catalunya. El primer grup de voluntaris de les Brigades Internacionals que anaven a Espanya havien embarcat a Marsella amb destí a Alacant i el segon estava format per 500 voluntaris que sortien des de París cap a Perpinyà i Figueres. El Castell era el lloc d'aprenentatge de la instrucció militar necessària per als combats, i, normalment, els voluntaris s'hi estaven durant tres o quatre dies. Durant aquestes jornades, de manera habitual, els brigadistes passaven les tardes als cafès de La Rambla i després tornaven a la fortalesa. Segons Bernils i Mach, el primer grup de brigadistes internacionals va sortir de Figueres el 15 d'octubre cap al front de Madrid.⁽³⁹⁾

L'any 1937 va començar amb el front de batalla encara relativament lluny de Catalunya i Figueres, però amb un principi d'enfrontament intern cada vegada més acusat. Aquesta situació va desenvolupar-se i al mes de maig va esclatar una disputa entre dues concepcions sobre com havia de conduir-se el procés revolucionari en curs: la del PSUC i ERC per una banda, i la CNT i el POUM per l'altra. La confrontació oberta va iniciar-se el 3 de maig i va posar en evidència la manca d'homogeneïtat entre els grups d'esquerra i l'existència de fortes tensions entre els mateixos agrupaments republicans, així com la influència de l'URSS sobre la política de la República.⁽⁴⁰⁾ A Figueres, aquests

38. DÍAZ CAPMANY, Carlos, *El Castell...*, op. cit., pàg. 153.

39. BERNILS I MACH, Josep M., *La Guerra Civil...*, op. cit., pàg. 90.

40. Per una anàlisi ben documentada d'aquests fets a Barcelona, vegeu GALLEGO, F., *Barcelona, mayo de 1937. La crisis del antifascismo en Cataluña*, Barcelona, Debate, 2007.

esdeveniments no van tenir les conseqüències tràgiques de Barcelona, encara que sí van aparèixer algunes situacions de tensió al centre de la ciutat entre les Milícies Pirinenques i les forces dependents de Negrín. Com a resultat d'aquests fets, i tal com quedà enregistrat en l'acta de la sessió extraordinària de l'Ajuntament del dia 7 de maig, ERC i PSUC van haver d'abandonar els seus llocs al consistori figuerenc pressionats pels anarcosindicalistes. El dia 25 de maig es va formar el nou Ajuntament, presidit per Alexandre Deulofeu, d'ERC. Com a part d'un procés de debilitament del POUM, la premsa republicana, l'*Empordà Federal* del dia 22 de juliol, va dir que s'havia descobert una gran xarxa d'espionatge a favor de Franco i que hi havia implicats alguns elements d'aquest agrupament revolucionari. El POUM no va refer-se d'aquests fets, ni formaria part de cap més Consell Municipal, en canvi, la CNT, encara que afeblida, va continuar dins el consistori figuerenc.

Durant els mesos d'abril, maig i juny, la vida al castell de Sant Ferran estava regida per una organització jeràrquica del tot atípica, que es correspon amb la situació revolucionària del període: trobem dues figures centrals al comandament del Castell: per la banda militar, el tinent coronel, i per la banda civil, el "Delegado Político", tots dos són les autoritats que signen cadascuna de les ordres del dia, encara que podem pensar que la figura del "Delegado Político" era la més important. Durant els mesos d'abril i maig el tinent coronel, "Primer Jefe", va ser Julio Michelena, i el "Delegado Político", Anselmo Pinardell. A partir del dia 25 de maig, l'autoritat militar va ser J. Brinquis i des del dia 18 de juny el representant civil, "el Comisario de Guerra", M. Navarro. Aquests canvis de persones al capdavant de les comandàncies van ser quelcom habitual, ja que les figures més importants s'anaven movent d'acord amb el desenvolupament de la Guerra Civil. El comportament de la guarnició no estava regit per les estrictes mesures d'un exèrcit professional, tal com queda reflectit en els documents. Així, en la *Orden del Cuerpo* del dia 12 d'abril de 1937 podem observar les reprimendes del delegat polític del Castell cap a les forces de la guarnició pel seu comportament a la vila de Figueres.⁽⁴¹⁾ Els problemes d'ordre i disciplina militar eren una constant en les guarnicions de les forces militars de la República, i les ordres del delegat polític, sovint les més importants que es donaven a la fortalesa, eren confuses o podien ser causa d'inconvenients dins de la guarnició.

Tal com hem dit abans, la comarca no va viure la guerra en sentit estricte fins ben avançat el conflicte, no obstant això, els efectes i les noves necessitats que creava la Guerra Civil es van notar aviat. Ja a partir del mes de febrer de 1938, els bombardeigs es van anar intensificant sobre tot Catalunya, i especialment greus foren els realitzats sobre la ciutat de Barcelona. A Figueres, el dia 20 de gener de 1938 es registrà el primer bombardeig, a l'estació de ferrocarril i als carrers propers. Els seus efectes foren insignificants, ja que aquest només va

41. Documentació disponible a la biblioteca Fages de Climent de Figueres.

provocar un ferit lleu. No obstant això, era obvi que Figueres era un indret clau i estratègic per als avions de les tropes nacionals com a lloc d'entrada i pas de queviures i del material bèl·lic que arribava des de França. Aquest cúmul de circumstàncies va provocar que la ciutat patís des de llavors tot un seguit de bombardeigs, cada vegada més importants i amb conseqüències més tràgiques.

L'ofensiva de l'exèrcit franquista sobre Catalunya s'inicià el 23 de desembre de 1938 i anà acompanyada de constants atacs aeris i bombardeigs sobre les ciutats. Poc més d'un mes abans, s'havia produït a Figueres el comiat de les Brigades Internacionals, retirades del bàndol republicà per imposició dels governs europeus. Aquest comiat havia constituït un clar símptoma. La guerra s'estava perdent i Catalunya començava a veure de prop els horrors del conflicte.

El 3 d'abril de 1938 l'exèrcit nacional va ocupar Lleida. Per primera vegada, les forces revoltades trepitjaven terra catalana. Tres dies després, les forces franquistes van ocupar Tremp i el dia 15 van arribar al Mediterrani per Vinaròs. Catalunya quedava així aïllada de la resta de territoris de la República. Amb el triomf clau de la batalla de l'Ebre, el 23 de desembre de 1938, l'exèrcit franquista va decidir emprendre l'ofensiva contra Catalunya i va trobar una resistència molt dèbil. Tarragona va caure el 15 de gener de 1939 i Barcelona ho va fer només onze dies més tard.

A finals del mes de gener els esdeveniments es començaren a desenvolupar amb una gran velocitat i imprevisibilitat. El 21 de gener, Negrín va aconsellar al president Companys la necessitat que els dos governs, el central i el de la Generalitat, juntament amb el basc, es retiressin de Barcelona. El dia següent, el president de la Generalitat, Lluís Companys, va reunir el Consell de Govern per anunciar la immediata evacuació de Barcelona per part de la Generalitat. En un context cada vegada més difícil i de total desmoralització, el nou destí dels governs, des del dia 23 de gener, va ser el castell de Sant Ferran de Figueres i les diferents seus dels departaments i les seccions dels governs es van distribuir per diversos pobles de la comarca.

El 27 de gener fou el primer dia d'un èxode general i tràgic. Els primers que van passar foren els refugiats madrilenys i aragonesos. A l'oficina dels passaports de l'Estat, situada al castell de Sant Ferran, els funcionaris feien la seva tasca a despit de les bombes. En un context de precarietat extrema, el govern de la República havia decidit enviar, al castell de Sant Ferran, una part important de les obres del Museo del Prado –una altra part de les obres d'art del “Museo” van ser amagades a Peralada–, així com altres tresors del govern republicà. L'1 de febrer, Azaña es va traslladar a can Barris, un mas de la Vajol, per tal de trobar-se més a prop de la frontera. Aquella nit es van convocar les darreres Corts Republicanes. El castell de Figueres va esdevenir, així, el marc físic i històric on se celebrà l'última sessió de les Corts Republicanes. La reunió es va fer al recinte de les cavallerisses. Dels quatre-cents setanta-tres diputats amb què comptava la cambra, solament hi assistiren seixanta-dos. Alguns d'ells ja eren a França i passaren la frontera per venir només a aquesta reunió. Negrín,

en el seu parlament, va reduir a tres els tretze punts del seu programa per posar fi a la guerra. Els tres punts eren: garantia que Espanya conservaria la seva independència, llibertat per al poble per elegir el seu règim i que no hauria represàlies al final de la lluita. Amb aquesta proposta donava a entendre, per primera vegada, que la guerra estava perduda per a la República.

Amb la guerra perduda, el dia 3 de febrer, el “Consejo de Ministros” es va reunir al castell de Sant Ferran per examinar, entre d’altres qüestions, el projecte d’acord proposat pel “Comité Internacional para el salvamento de los tesoros de arte españoles”.⁽⁴²⁾ Aquella mateixa tarda arribaven al castell Jacques Jaujard i Neil MacLaren, com a representants del Comitè, i a les quatre de la tarda s’entrevistaven amb el ministre Julio Álvarez del Vayo. Hores després se signava l’acord. Les circumstàncies que envoltaren aquesta entrevista donen mostres de l’extrema gravetat de la situació: la foscor de la nit d’hivern i la destrucció de tota l’estructura elèctrica a causa de les bombes van obligar a signar l’acord a la plaça d’armes del castell amb la llum dels fars d’uns automòbils. Aquella mateixa nit començava a organitzar-se l’evacuació de les obres d’art amagades a la fortalesa cap a França, i el dia següent passaven la frontera. La resta de les obres emmagatzemades a la Vajol, Peralada, Agullana i Darnius farien el mateix els dies següents.⁽⁴³⁾

El 5 de febrer,⁽⁴⁴⁾ i tal com estava acordat, es produí el pas de la frontera per part del president de la República. A les sis del matí van sortir de la Vajol, cap a França, pel coll de Lli, Manuel Azaña i la seva esposa. A les set, el president de la Generalitat, Lluís Companys, sortia d’Agullana, per fer el mateix camí. La marxa dels polítics cap a França va ser coneguda a Figueres després del migdia, i va produir una onada de pànic. La ciutat va restar abandonada en pocs moments, ja que a les quatre de la tarda la massa de gent va envair les carreteres i va fugir cap a la frontera, sense deturar-se per res. A les nou del vespre va arribar a Figueres el cap del grup dels exèrcits, i amb el cap de l’Estat Major van poder comprovar que la ciutat i el castell estaven completament deserts. Al castell de Sant Ferran ni tan sols hi havia quedat algú de guàrdia. El dia següent, l’aviació franquista bombardejà novament Figueres, i el castell, en el qual encara hi havia un dipòsit amb joies valorades en 50 milions de dòlars. Part del tresor va anar a França i després, embarcat al vaixell *Vita*, camí de Mèxic.

42. Organisme fundat entre finals de desembre de 1938 i finals de gener de l’any següent en el qual participaven museus i governs dels països democràtics d’Europa, el secretari general de la Societat de les Nacions i el govern republicà.

43. Un excel·lent estudi sobre el destí de les obres d’art del Museu del Prado és el llibre COLORADO, A., *El Museo del Prado y la Guerra Civil. Figueras-Ginebra*, 1939, Madrid, Museo del Prado, 1991.

44. El llibre de memòries ORRIOLS, A. de, *Las hogueras del Pertús. Diario de la evacuación de Cataluña*, París, Les éditions La Bruyère, 1995 és un text importantíssim per tenir algunes referències bàsiques sobre allò que succeïa durant aquests dies al castell de Sant Ferran. També són fonamentals: ROVIRA I VIRGILI, A., *Els darrers dies de la Catalunya republicana: memòries sobre l’èxode català*, Barcelona, Curial, 1976, i AZAÑA, M., *Diarios completos*, Barcelona, Crítica, 2000.

Durant la tarda del 8 de febrer, com a darrera acció de la retirada, mentre les forces de la cinquena divisió de Navarra es llençaven ja cap a Figueres, sobre la carretera nacional, va tenir lloc la gran voladura del castell de Sant Ferran, que va ser realitzada mitjançant unes càrregues col·locades a les voltes dels magatzems i les quadres. Segons sembla, no hi va haver temps d'encendre totes les càrregues preparades, però l'explosió va ser suficientment important com per causar danys irreparables.⁽⁴⁵⁾ Aquesta mateixa tarda, Negrín va presidir a Agullana una reunió de comandaments militars. Hi havia el general Rojo, cap de l'Estat Major; el general Jurado, cap dels exèrcits de la Regió Oriental; el coronel Juan Perea, de l'Exèrcit de l'Est; el coronel Modesto, de l'Exèrcit de l'Ebre; general Hidalgo Cisneros, cap de l'Aviació Republicana, i altres més. Quan estaven a punt d'acabar, el general Rojo va rebre una trucada telefònica informant-lo que l'enemic havia entrat a Figueres.

El 9 de febrer, el Cos de l'Exèrcit de Navarra de les forces nacionals, comandat pel general Solchaga, va iniciar el dia avançant des de Palol de Revardit. Prop de les vuit del vespre, la 3a Agrupació de la 5a divisió arribava al Pont del Príncep i, poc després, les tropes nacionals, juntament amb un grup de la Primera Bandera de Palència de la FET i la JONS entraven a Figueres. Aquest dia, també va arribar a la capital empordanesa el general Valiño, el qual pujà al castell de Sant Ferran acompanyat del coronel Galera per fer-se càrrec de la part del tresor que encara quedava emmagatzemat als soterranis. El 10 de febrer, l'exèrcit de Franco arribava al Portús. La guerra s'havia acabat per a Catalunya, per a Figueres i per al castell de Sant Ferran.

SOBRE LA RELACIÓ ENTRE LA MEMÒRIA INDIVIDUAL, LA HISTÒRIA I LA MEMÒRIA COL·LECTIVA. ALGUNES IDEES FINALS

En la construcció d'aquest relat sobre els anys 1931-1939 a Figueres i al castell de Sant Ferran, hem presentat una visió sorgida a partir de dos vessants documentals: per una banda, l'escassa informació hemerogràfica (bàsicament, periòdics i algunes ordres del dia de la fortalesa), i per l'altra, unes més variades fonts de memòries, tal com són els llibres de Bernils i els textos de Deulofeu, Álvaro de Orriols, Azaña i Rovira i Virgili. Fins ara, aquests elements són tots els que disposem per fer algunes reflexions sobre el nostre objecte d'estudi. D'aquesta manera, la dificultat aquí present, crec, ens permet obrir una petita reflexió final basada en una triple relació entre la memòria individual, la història i la memòria col·lectiva.

Si partim de l'enfocament de Paul Ricoeur, pel qual la memòria col·lectiva constitueix el terreny d'arrelament de la historiografia –la

45. DÍAZ CAPMANY, C., "Obres al castell de Sant Ferran després de la voladura de l'any 1939", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 33, 2000, pàg. 167-189.

memòria com a història viscuda, com a forma d'apropiació d'un passat relativament llunyà en el nostre cas–, podem pensar el problema de la manca de documents com un fet que ens permet reflexionar sobre la memòria construïda: “*Si l'on traite d'une manière non linéaire mais circulaire, la mémoire peut apparaître à deux reprises au cours de notre analyse: d'abord comme matrice de l'histoire si l'on place du point de vue de l'écriture de l'histoire, puis comme canal de la réappropriation du passé historique tel qu'il nous est rapporté par les comptes rendus historiques*”.⁽⁴⁶⁾ En aquest sentit, podem analitzar les memòries, especialment aquelles escrites per figuerencs (com Deulofeu i, més tard, Bernils), com a elements primaris d'un procés triangular i, alhora, circular. En aquest moviment, podem veure que, davant de la dificultat d'accés als documents ja esmentada, en el cas de la historiografia figuerenca d'aquest període, les memòries individuals de determinats personatges, alguns d'ells molts rellevants (Deulofeu, Azaña, Rovira i Virgili) i altres menys coneguts (Orriols), han estat les fonts centrals que han permès la construcció d'un determinat relat històric –una historiografia, si es vol– que, amb el pas del temps i unes escasses intervencions historiogràfiques, ha anat erigint-se com a la memòria col·lectiva d'allò *que va passar* al castell de Sant Ferran de Figueres durant el període de la Segona República i la Guerra Civil.

La tasca dels futurs historiadors i investigadors serà tornar a engegar el motor d'aquest moviment circular per valorar, de nou, aquestes primeres memòries individuals a la llum de nous documents. Uns documents que hauran de cercar-se sobretot en arxius militars de l'Estat i en la premsa catalana i espanyola, però també, en el cas que sigui possible, en les memòries individuals d'aquells que puguin recordar a través de la transmissió familiar alguns elements de la vida de la vila i del castell empordanesos durant els anys de la República i la Guerra Civil. L'objectiu serà, doncs, escriure un relat històric nou, amb més coneixements documentals i intentant situar el paper del castell i Figueres dins el context català, espanyol i europeu a la llum dels darrers treballs publicats, tenint en compte que la memòria (com a document) sempre és filtrada des del present, en un procés que Walter Benjamin va anomenar “presentificació” (*Vergegenwärtigung*). Un procés on el present polaritza l'esdeveniment en història anterior i història posterior.⁽⁴⁷⁾

46. RICOEUR, P., *La mémoire, l'histoire et l'oublié*, París, Seuil, 2000, pàg. 21; citat a ROVIRA I MARTÍNEZ, M., “La representació simbòlica del passat nacional”, *Idees*, número 28/29, 2006, pàg. 127-137.

47. TRAVERSO, E., *Els usos del passat. Història, memòria, política*, València, PUV, 2006, pàg. 25.

